

doi: 10.32612/uw.2543618X.2021.pp.55-75

Przegląd Środkowo-Wschodni, 6, 2021

ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20210603

Data przesłania: 07.03.2021

Data akceptacji: 22.04.2021

Захар Шыбека

Тэль-Авіўскі ўніверсітэт

zacharsz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0280-338X

Умовы і вынікі ўзбагачэння беларускага сялянства ў другой палове XIX ст.

Warunki i skutki bogacenia się chłopów białoruskich w drugiej połowie XIX wieku

Sytuacja społeczno-polityczna i ekonomiczna na Białorusi w drugiej połowie XIX w. nie sprzyjała powstaniu zamożnej warstwy chłopów. Carat z trudem wdrażał reformy rolne i nie dbał o poziom życia chłopów. Dbało wyłącznie o to, żeby zaszcześcić chłopom poczucie lojalności wobec caratu. Ponadto własność białoruskie traktowano jako element, który szybko ulegnie rusyfikacji. W tej sytuacji poziom życia chłopów coraz bardziej się spadał. Niemniej niektórzy chłopci przejawiali zainteresowanie poprawą własnego dobrobytu, w wyniku czego następowało rozwarstwienie chłopów. Z najbardziej przedsiębiorczych chłopów rekrutowali się farmerzy, drobni handlarze, pracownicy administracji niższego szczebla, nauczyciele, przedsiębiorcy. Właśnie wśród tych ludzi budziła się białoruska świadomość narodowa. Proces kształtowania burżuazji białoruskiej postępował jednak w bardzo wolnym tempie. W drugiej połowie XIX w. dopiero kładziono podwaliny pod współczesną nację białoruską.

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, zniesienie pańszczyzny, chłopci białoruscy, przedsiębiorczość

У Расіі шлях да рыначных адносін інтэнсіўна пракладваўся ў ходзе рэформ Аляксандра II у 1860-х гг. Дастаткова сказаць, што характэрная для аграрнага грамадства высокая ўдзельная вага доли

ніжэйшых саслоўяў у дзяржаўных падатках Расіі пачала істотна змяншацца: з 83,5% у 1859 г. да 59,2% у 1887 г.¹ Ствараліся ўмовы для пашырэння прадпрымальніцтва. Перамены ў імперыі паскорылі фармаванне буржуазіі. Беларускія землі таксама ўцягваліся ў агульнарасійскі працэс.

На сучасным этапе рэфармавання аграрнага сектара Беларусі асабліва актуальным выглядае мінулы вопыт развіцця прадпрымальніцтва ў беларускай вёсцы і вынікі росту яе дабрабыту пасля адмены прыгоннага права. Вядомы спецыяліст у гісторыі парэформеннага сялянства В.П.Панюціч не звяртаў на гэтую праблему асаблівай увагі. Яго цікавіў найперш працэс класавага размежавання ў вёсцы². Узбагачэнню сялян у савецкай беларускай гістарыяграфіі, увогуле, надавалася негатыўнае адценне. Не менш вядомы спецыяліст у аграрнай гісторыі другой паловы XIX ст. Х.Ю.Бейлькін рабіў спробу адмовіцца ад старых уяўленняў і звязваў узбагачэнне сялян з фармаваннем фермерскіх гаспадарак, але і яго найперш цікавіў рост таварнасці аграрнага сектара Беларусі³. С.М.Токць грунтоўна вывучыў сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы⁴. Аднак эканамічны аспект гісторыі беларускага сялянства патрабуе дадатковага вывучэння. Ён з’яўляецца актуальным для разумення фармавання беларускай нацыі, якая, па меркаванню некаторых даследчыкаў, была сялянскай, а дакладней – у асноўным сялянскай⁵.

¹ Н.П. Яснопольский, *О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования*, Ч.1, Киев 1890, с. 31.

² *Памятная книжка Витебской губернии на 1889 год*, Витебск 1897.

³ Х.Ю. Бейлькін, *Да пытання аб фермерах і кулаках на Беларусі (другая палова XIX – пачатак XX ст.)*, “Беларускі гістарычны часопіс” 1994, № 4, с. 70–76.

⁴ С.М. Токць, *Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX – пачатку XX ст.*, Мінск 2016. Яшчэ каля 333 тысяч беларусаў пражывала ў 8 іншых памежных губернях (*Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. 4, 5, 11, 15, 17, 19, 22, 23, 29, 40, 43, 48, 59*), але гэты недалік не паўплывае істотна на нашы разлікі.

⁵ А. Кіштываў, *Эканамічныя ўмовы фармавання беларускай нацыі ў канцы XVIII – 50-х гадах XIX ст.* [у:] *3 глыбіні вякоў*. Наш край, Вып. 2, с.79–100.

Падлікі, праведзеныя на аснове матэрыялаў усерасійскага перапісу насельніцтва 1897 г., паказваюць, што з 5408,4 тыс. беларусаў пяці заходніх губерняў (Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Мінскай)* 5073,1 тыс. (93,8%) займалася сельскай гаспадаркай⁶. Па свайму саслоўнаму паходжанню амаль усе яны былі сялянамі. Аб гэтым яскрава сведчыць той факт, што ў 1897 г. у пяці заходніх губернях прадстаўнікі сялянскага саслоўя складалі 92,1% усяго насельніцтва⁷. Сустрэкаліся сярод беларускіх земляробаў і дробныя шляхцічы, мяшчане, але ў нязначнай колькасці. Мясцовыя ж памешчыкі, пераважна каталіцкай веры, лічылі сваёй роднай мовай польскую, а таму ў лік беларусаў перапісам не ўключаліся. Адсюль вынікае, што беларуская буржуазія фармавалася на аснове сельскагаспадарчага, пераважна сялянскага насельніцтва. А гэта яшчэ больш уздымае важнасць вывучэння выбранай аўтарам праблемы.

Карэнная нацыя заўсёды з’яўляецца асноўнай вытворчай сілай на тых землях, якія яна засяляе. У гэтым з ёй не можа супернічаць ніводная іншая. У нашым выпадку беларуская нацыя была занята ў вядучай галіне мясцовай гаспадаркі. Па падліках расійскага даследчыка Н.П.Яснопольскага, на земляробства і жывёлагадоўлю ў Паўночна-Заходніх губернях у пачатку 1880-х гг. прыходзілася каля 67% агульнага прыбытку, на гандаль – 24, на прамысловасць – 9%. У Магілёўскай, Мінскай і Віленскай губернях сельскагаспадарчы паказчык быў нават большым: адпаведна 78,0, 75,5 і 71,2%⁸. Улада зямлі захоўвалася. Хто яе меў, той меў і багацце, і павагу, і ўплыў. Таму беларускае сялянства звязвала свой дабрабыт як правіла з зямлёй. Ды не так лёгка было яе прыдбаць.

⁶ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи*, Санкт Петербург 1897, т. 4, 5, 11, 22, 23.

⁷ Н. Тизенгаузен, *Некоторые статистические данные о народонаселении Западного края* [в:] *Минская старина*, Вып. 2, Минск 1912, с. 53.

⁸ Н.П. Яснопольский, *О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования*, Ч.1, Киев 1890, с. 215, 217.

Спачатку гэтаму перашкаджаў прыгон. З сярэдзіны 1840-х гг. сяляне, праўда, атрымалі правы на набыццё зямлі, але пакупнікамі сярод іх станавіліся адзінкі. Беларускае сялянства сустрэла аграрную рэформу 1861 г., седзячы не на сваёй, а на памешчыцкай або дзяржаўнай зямлі. І вось нарэшце атрымала яе ад царскага ўрада, але не дарма, а за выкуп – па 4–5 дзесяцін на рэвізскую душу, у залежнасці ад мясцовых умоў. У карыстанне сялянскіх гаспадарак перайшло каля траціны памешчыцкіх зямель⁹.

Рэфарматары мелі шляхетныя намеры забяспечыць сялян пражытачным зямельным мінімумам. Здавалася б, усе вяскоўцы ставіліся ў аднолькавыя стартавыя ўмовы для ўзбагачэння. На самай жа справе выйшла інакш. Зямельныя надзелы не атрымалі бабылі, кутнікі, ды і іншыя катэгорыі раней абеззямеленага сельскага насельніцтва. Адным зямля дасталася лепшай якасці, другім – горшай. У адных было больш сыноў („рэвізкіх душ”), а таму і больш зямлі, у другіх – адны дзеўкі, а значыць усяго 5 дзес. на сям’ю. Не ўсе былі аднолькава спрытнымі ды зваротлівымі. У адрозненне ад памешчыцкіх сялян, дзяржаўныя сяляне, сярод якіх было шмат рускіх старавераў, атрымалі большыя надзелы, а плацілі за іх меншы выкуп¹⁰. Умовы вызвалення з-пад прыгону памешчыцкіх сялян былі горшымі. Яны атрымлівалі самыя кепскія зямлі і свавольна паменшаныя былымі прыгоннікамі надзелы. Выходзіла так, што той, хто атрымаў нейкія перавагі, меў і больш шанцаў выбіцца ў заможныя гаспадары.

Трэба адзначыць, што сялянская рэформа ў Беларусі і Літве праводзілася больш радыкальна, чым у іншых мясцінах імперыі. Пад уздзеяннем паўстання 1863 г. цар у тым жа годзе выдаў указы 1 сакавіка і 2 лістапада аб датэрміновым выкупе сялянскіх надзелаў і зніжэнні на 20% выкупных плацяжоў. Сялянам часткова

⁹ *Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России*, Вып. V, VII, Санкт Петербург 1892.

¹⁰ Ю. Янсон, *Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах*, Санкт Петербург 1881, с. 112–113.

вярталі раней адабраныя памешчыкамі землі. Урад забараніў абавязковае развярстанне ўгоддзяў па патрабаванню аднаго толькі памешчыка і пацвердзіў за вяскоўцамі на неакрэслены перыяд права на сервітуты (дармавы выпас на памешчыцкіх землях). Да 1870 г. захоўвалася магчымасць атрымліваць у памешчыкаў за адпаведную плату паліва¹¹. Вялікі ўдзел у распрацоўцы гэтых мер прымаў віленскі генерал-губернатар М.Н.Мураў'ёў. Ён спадзяваўся з іх дапамогай „адняць на будучыя часы ўсялякія сродкі выкарыстання рэвалюцыяй цяжкага становішча сялян”¹². Рэвалюцыя 1905 г. паказала безпадстаўнасць яго спадзяванняў.

Паслярэформенныя ільготы не гарантавалі маёмасную роўнасць сялян і эканамічную стабільнасць іх гаспадарак. Па падліках расійскага знаўца аграрных праблем Л.В.Ходскага, 30% былых прыгонных пяці заходніх губерняў мелі надзел недастатковы для пражыцця¹³. Сялянства своеасабліва адрагавала на царскія міласці. Чым узбагацілася, дык гэта дзецьмі. Натуральны прырост сялянскага насельніцтва Беларускага краю склаў у 1859–1977 гг. 34–35%, тады як у дарэформенны час (1835–1859) гэты паказчык – 6% – меў знак мінус¹⁴. У сялян падрасталі сыны, якім таксама патрабавалася зямля, але тыя надзелы, якія выдзеліў у 1860-х гг. цар, не становіліся з часам ні шырэйшымі, ні даўжэйшымі. З 1863 г. па 1877 г. у пяці заходніх губернях сярэдні надзел на наяўную душу мужчынскага полу паменшыўся з 5,1 да 3,6 дзесяцін¹⁵. А да 1892 г. гэты паказчык стаў яшчэ меншым – 2,9 дзесяціны¹⁶.

Надзельныя землі не выратоўвалі вяскоўцаў. Патрабаваліся прыкупкі. Але тут існавалі вялікія цяжкасці. Нават тады, калі за-

¹¹ Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), ф. 20, воп. 4, спр. 222, л. 122–130

¹² Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (ДАРФ), ф. 811, воп. 1, спр. 45, л. 6–7.

¹³ Л.В. Ходский, *Земля и земледелец*, Т. II. Санкт Петербург 1891, табл. X, с. 30–32.

¹⁴ *Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России*, Вып. V, VII, Санкт Петербург 1892, с. XIVII.

¹⁵ Тамсама, табл. I Б.

¹⁶ *Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России*, Санкт Петербург 1894, с. XIX–XX.

водзіліся грошы. Тыя маэнткі, якія адбіраліся ў памешчыкаў за ўдзел у паўстанні 1863 г., прадаваліся царскім урадам не беларускім сялянам (напрыклад, у крэдыт), а рускім чыноўнікам па неверагодна нізкай цане. Апалячаныя памешчыкі ўчэпіста трымаліся за ўласныя землі, бо па закону ад 10 снежня 1965 г. страцілі права набываць новыя¹⁷. Больш таго, пасля аграрнага крызісу пачатку 1880-х гг. яны ўсяляк імкнуліся палепшыць і павялічыць свае ўладанні коштам сялян. Судзіліся з імі за спрэчныя землі, стараліся пазбавіць вёску сервітутаў. Памешчыкі разглядалі сялянскіх гаспадароў, як сваіх бліжэйшых канкурэнтаў у сельскагаспадарчай дзейнасці і, зразумела, што ніяк не хацелі спрыяць іх узбагачэнню. Нездарма, у Паўночна-Заходніх губернях быў самы нізкі, у параўнанні з іншымі раёнамі еўрапейскай Расіі, працэнт прыватнаўласніцкіх зямель, якія ў 1862–1902 гг. паступалі на продаж¹⁸. Купля зямлі адбывалася толькі пасля спецыяльнага дазволу мясцовых улад. Так ужо тут склалася, што беларускія сяляне і дробная шляхта каталіцкай веры не маглі набыць больш за 60 дзесяцін на сям’ю з улікам зямлі, якая ўжо мелася на руках. Гэта традыцыя была потым пацверджана царскімі ўказами ад 4 сакавіка 1859 г. і ад 27 студзеня 1901 г. Гэтыя ўказы дзейнічалі да 1905 г.¹⁹ Калі яшчэ на працягу першых 20 гадоў пасля рэформы вяскоўцы нека зводзілі канцы з канцамі, то да пачатку 1880-х гг. зямельны „голад” рэзка абвастрыўся. Попыт на зямлю моцна ўзрос. Пакупнікоў на рынку было намнога больш, чым прадаўцоў, а таму цэны на зямлю хутка сягалі ўгору. У 1893–1902 гг. яны былі, у параўнанні з 1863–1872 гг., у 3,8 разоў вышэйшымі: адпаведна 11 і 41 рублёў за дзесяціну. Гэта – самы высокі паказчык іх росту сярод раёнаў нечарназёмнай паласы еўрапейскай Расіі²⁰.

¹⁷ *Полное Собрание Законов Российской империи. 2-е собрание*, Т. X, № 42759.

¹⁸ В.В. Светловский, *Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908)*, Санкт Петербург 1911, с. 85.

¹⁹ РДГА, ф. 20, воп.4, спр. 106, л. 6, 23.

²⁰ В.В. Светловский, *Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908)*, Санкт Петербург 1911, дадатак.

Згаленне сялян назіралася па ўсёй імперыі. Для вывучэння прычын гэтай з’явы ўрад стварыў спецыяльную камісію, вынікі працы якой знайшлі ў пачатку 1880-х гг. сваё адлюстраванне ў шэрагу царскіх указаў. У іх прадугледжвалася зніжэнне выкупных плацяжоў, адмену падушнай подаці, адкрыццё Сялянскага банку і інш. Беларuskія вяскоўцы з асаблівай радасцю ўспрынялі магчымасць крэдытавацца ў Сялянскім банку, бо з той пары, як выбухнуў крызіс хлебнага гандлю (канец 1870 – пачатак 1880-х гг.), іх пакупная здольнасць істотна знізілася. Але, на жаль, спадзяванні на новы банк не спраўдзіліся. Каталіцкае сялянства было ад яго зусім адрынута. Для праваслаўных памеры крэдыту абмяжоўваліся 500 руб. на кожнага асобнага пакупніка і 125 руб. на кожнага члена грамады. Пазыковы працэнт быў вялікі: 7,5–8,5, у той час як у Дваранскім банку – 5,25²¹. Нястача вымушала сялян браць пазыкі і на такіх умовах, але разлічыцца з банкам не заўсёды хапала моцы. А гэта прыводзіла да поўнага згалення. Іншы раз зямлю было выгадней узяць у арэнду, чым набываць праз банк. Але і тут у сялян існавалі канкурэнты – рускія стараверы і латышскія і яўрэйскія багацеі.

Новы статут Сялянскага банка 1895 г. зрабіў крэдыт больш даступным. Пазыкі сталі выдавацца ў памеры 75–90% ад спецыяльнай ацэнкі банкам зямлі сялян, якія бралі гэтыя пазыкі. Тэрмін разліку з банкам павялічваўся з 34 да 51 года, а банкаўскі працэнт зніжаўся да 6 (у 1899 г. – да 5,25). Сялянскі банк стаў даступным для праваслаўных мяшчан-земляробаў, бо атрымаў права набываць буйныя маёнткі і прадаваць дробнымі кавалкамі. Праўда, і гэтыя палёгкі хутка сталі недастатковымі з-за непамерна высокага росту цэн на зямлю²².

Сістэма крэдытных таварыстваў у парэформеннай вёсцы яшчэ не прыжылася. Вось і прыходзілася сялянам спадзявацца толькі на

²¹ *Борьба за землю*, Т.1, Санкт Петербург 1908, с. 295–297; Ю.Л. Грузицкий, *Банки Беларуси (70-е гг. XIX–начало XX в.)*, Мінск 2005, с. 40–42.

²² *Борьба за землю*, Т.1, Санкт Петербург 1908, с. 298–300.

ўпартую працу. Асноўны прыбытак давала гаспадарка, якая трымалася пераважна на вытворчасці таварнага зерня. Таму крызіс хлебнага гандлю ў пачатку 1880-х гг. балюча ўдарыў па дабрабыту беларускіх сялян. У адрозненне ад памешчыкаў, яны не маглі так хутка пераарыентавацца на жывёлагадоўлю, бо не мелі дастаткова пашы, а галоўнае – фінансавых сродкаў.

Гандаль ільном не стаў такой распаўсюджанай справай, як продаж збожжа. Нацыянальнае багацце – лес знаходзіўся ў руках памешчыкаў. Лясны гандаль прыносіў гаспадарам ды яўрэйскім купцам-пасрэднікам вялікія прыбыткі. Толькі сялянам яны не даставаліся. Нейкую капейку давалі заробкі ў маёнтках, але большыя грошы селянін мог атрымаць у адходніцтве – на мясцовых лесараспрацоўках, расійскіх фабрыках, шахтах і цукровых плантацыях Украіны. І хоць гадавы прыбытак вымяраўся тут не сотнямі рублёў, як ад добрай гаспадаркі, а некалькімі дзесяткамі, усё роўна ён ствараў нейкі задзел у сялянскіх зберажэннях²³. Асабліва прыбыткавай была праца на зіmnіх лесараспрацоўках, якія ўзраслі ў сувязі з развіццём у 1880-х гг. экспарту леса.

Вясковыя людзі ва ўсім эканомілі, ва ўсім сябе абмяжоўвалі, абы толькі прыкупіць зямлі. Толькі тады яны пачуваліся гаспадарамі, бо за царскія землі трэба было яшчэ плаціць выкуп. Такое становішча добра падмеціў віленскі генерал-губернатар. У сваёй справаздачы цару за 1898 г. ён пісаў: „Моцна трымаюцца зямлі толькі асобы, якія самі набылі яе і працавалі на ёй”²⁴.

Увесь лад беларускай вёскі, які будаваўся па расійскаму ўзору, не захвочваў да гаспадарлівасці, быў несумяшчальным з духам прадпрымальніцтва. Гэтаму шкодзіла і абшчыннае карыстанне зямлэй, і абшчыннае сялянскае самакіраванне. На думку аднаго з магілёўскіх памешчыкаў, абшчыннае жыццё – „*эта другое пры-*

²³ В.П. Панютіч, *Соцыяльна-эканамічнае развіццё беларускай дзевяцінага 1861–1900 гг.*, Мінск 1990, с. 314–315.

²⁴ РДГА, ф. 20, воп.4, спр. 222, л. 15.

гоннае права, дзе кожная асоба больш светлая, больш культурная і працавітая ў кабале ў грамады"²⁵. Сяляне, якія кіраваліся патрыярхальнымі ўяўленнямі аб сялянскім жыцці ды і проста з-за зайздрасці, мелі магчымасць усяляк шкодзіць сваім спрытнейшым і больш шанцавітым аднавяскоўцам. Так, урэшце, заўсёды бывае на першых этапах капіталізацыі, калі сярод больш-менш маёмасна роўных вылучаліся лідэры.

Патрыярхальныя адносіны ў вёсцы кансерваліся царскай палітыкай сацыяльнай дэмагогіі. Сялян не пакідала надзея ўсталяваць і зберагчы сацыяльную роўнасць з дапамогай урада, а фактычна з дапамогай яго падчак. Спадзяванні на добрага цара часта рабілі сялян абыякавымі да свайго лёсу. Усё вырашыць цар і дзяржава – так маглі думаць многія.

Залежнасць ад дзяржавы, а таксама – што не меней важна – і не вынішчаная ад часоў прыгону рабская ментальнасць не дазвалялі беларускім сялянам самаарганізавацца, каб дапамагчы самім сабе, як гэта рабілі ў перыяд індустрыялізацыі жыхары заходнееўрапейскіх краін. А там на народныя грошы ўзнікла самая шырокая сетка кааператываў для ўзаемаспажывання, самафінансавання, ўзаемастрахавання і г.д.²⁶

Тым не менш, вяскоўцы неасэнсавана, інстынктыўна, але цягнуліся да свабоды прадпрымальніцтва. Найбольшую актыўнасць выяўлялі беларускія сяляне каталіцкай веры. Яны былі больш рухлівымі ў справе ўзбагачэння: набывалі максімальна дазволеныя надзелы зямлі і нават займаліся зямельнай спекуляцыяй, бралі ва ўсім прыклад з памешчыкаў і нават імкнуліся вылучыцца з сялянскага асяроддзя сваім адзеннем²⁷. Праваслаўнае сялянства арыента-

²⁵ Н. Тизенгаузен, *Некоторые статистические данные о народонаселении Западного края* [в:] *Минская старина*, Вып. 2, Минск 1912, с. 91–96.

²⁶ С. Браткоўскі, *Некалькі спосабаў дасягнуць немажлівага альбо дапаможнік для тых, хто не ведае, што нельга нічога рабіць*, Мінск 2002.

²⁷ РДГА, ф. 20, воп.4, спр.4143, л. 10.

валася ўрадам на святароў²⁸. У царкве праваслаўныя чулі – на ўсё Боская воля, як Бог дасць. І ўсё ж. Нават на Магілёўшчыне з яе абшчыннымі традыцыямі, па звестках тамашняга губернатара, сяляне збіралі грошы, каб вырвацца ў Сібір ці Каўказ, на прастор для прадпрымальніцтва. Гэтая ж асоба ў сваёй справаздачы за 1901 г. прыходзіла да высновы, што „абшчыннае ўладанне не ў правілах беларусаў” і, што некаторыя воласці Прыдняпроўя прымалі прыгаворы аб пераходзе да падворнага землекарыстання²⁹.

Ўзбагачэнне патрабавала прастору для поўнага выяўлення асабістых здольнасцяў чалавека. Назіраючы за сялянскім жыццём, прадстаўнікі царскай адміністрацыі прыходзілі да думкі, што ў новым ХХ стагоддзі настаў час адпусаць „спраўных” сялян на хутары для налажвання фермерскіх гаспадарак. Такое меркаванне было зафіксавана ў матэрыялах мясцовых камітэтаў, створаных урадам для абмеркавання патрэб сельскай гаспадаркі ў канцы ХІХ – пачатку ХХ стагоддзяў.

У ходзе урбанізацыі часта здаралася так, што сялянскія прыгарадныя надзелы аказваліся ў межах гарадской мяжы, асобныя сельскія паселішчы, калі праз іх праходзіла чыгунка, ператвараліся ў бойкія чыгуначныя станцыі, а потым і ў мястэчкі (Баранавічы, Асіповічы, Лунінец), мястэчкі ў сваю чаргу дарасталі да гарадоў (Смаргонь і не толькі). Тады сяляне становіліся своеасаблівымі ранцэ, бо пачыналі здаваць ўласную зямлю ў арэнду пад забудову, а свае драўляныя дамы – у наем. Гэтаму, праўда перашкаджала тая акалічнасць, што надзельныя землі да 1907 г. яшчэ не былі ў поўным распараджэнні сялян³⁰.

Якія ж былі вынікі ўзбагачэння беларускага сялянства ў другой палове ХІХ стагоддзя? Каб адказаць на гэтае пытанне, землеўладанні таварнага характару варта падзяліць на буйныя ў 500 дзеся-

²⁸ ДАРФ, ф. 811, воп. 1, спр. 48, л. 2.

²⁹ РДГА, ф. 1263, воп. 2, спр. 5564, л. 302–203.

³⁰ З. Шыбека, *Гарады Беларусі (60-я гады ХІХ – пачатак ХХ стагоддзяў)*, Мінск 1997, с. 46–57.

цін і болей, сярэднія – ад 60 да 500 дзесяцін і дробныя – ад 20 да 60 дзесяцін³¹.

Чамусці асабліва не звяртаецца ўвага на тое, што некаторыя буйныя землеўладальнікі (500 дзес. і болей) мелі сялянскае паходжанне. У 1877 г. у пяці заходніх губернях такіх уласнікаў налічвалася 17, а ў 1905 г. – 144. Як правіла, яны арганізавалі на сваіх землях таварную вытворчасць, а іх гаспадаркі былі дастаткова мадэрнізаванымі і трымаліся на працы наёмных рабочых. Толькі некаторыя (побач з рускімі стараверамі, латышамі, літоўцамі) займаліся зямельнай спекуляцыяй ці здавалі зямлю ў арэнду³². Лік землеўладальнікаў сярэдняй рукі ішоў на дзесяткі тысячаў. Коней у іх было не менш шасці. Нярэдка ўжываліся прасцейшыя сельскагаспадарчыя машыны. Гаспадары, звычайна, не прымалі асабістага ўдзелу ў працах, а толькі кантралявалі іх самі, ці праз ўпаўнаважаных асоб, так званых „практыкаў”, таму што ўтрымліваць адукаваных спецыялістаў ім было яшчэ не пад сілу. Землеўладальнікі сярэдняй рукі ўжо гублялі адзнакі сялянскага саслоўя і па свайму побыту набліжаліся да памешчыкаў. Не выпадкова царскі ўказ 1901 г. забараняў беларускім сялянам-католікам мець больш 60 дзесяцін на сям’ю. Рабілася гэта дзеля таго, каб яны не выбіваліся з сялянскага саслоўя і тым самым не павялічвалі колькасна каталіцкага панства. Віленскаму генерал-губернатару было добра вядома, што 60 дзесяцін – гэта роўна столькі, колькі змога апрацаваць сялянская сям’я без наёмных рабочых³³.

Астатняя маса сельскагаспадарчых прадпрымальнікаў мела зямельныя ўчасткі ад 20 да 60 дзесяцін і не менш 3–4 коней (адным канём можна было апрацаваць 5 дзес.)³⁴. Калі 60 дзес. адлю-

³¹ З.В. Шыбека, *Сацыяльнае размежаванне беларусаў у канцы XIX ст.*, „Весці АН БССР” 1991, № 6, с. 66–68.

³² *Статистика землевладения 1905 г.*, Вып. 11, 13, 19, 27, 34, Санкт Петербург 1906, с. табл. III; 34, табл. III.

³³ РДГА, ф. 20, воп. 4, спр. 4143, л. 45.

³⁴ С.А. Короленко, *Вольнонаёмный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих*, Санкт Петербург 1892, с. 41.

строўвалі працоўную норму, то 20 дзес. – пражытачную норму зямлі. Ва ўмовах парэформеннай Беларусі для нармальнай жыццядзейнасці сялянскай сям’і сярэдніх памераў патрабавалася прыкладна 20 дзесяцін. У Літве тых сялян, якія мелі больш 20 дзесяцін, таксама адносілі да “арыстакратыі”³⁵. У.І.Ленін меў рацыю, калі сцвярджаў, што наем сельскагаспадарчых рабочых пачынаўся з 20 дзесяцін³⁶, але з той толькі агаворкай, што ў дробнабуржуазных гаспадарках (20–60 дзесяцін) ён меў выпадковы, эпизадны характар. Што тычыцца вытворчых сувязей дробнабуржуазных уласнікаў з рынкам, то яны ажыццяўляліся больш-менш сістэматычна. Іх гаспадарка была рэнтабельнай, давала нейкія лішкі сельскагаспадарчай прадукцыі. Сярод такіх гаспадароў часта сустракаліся ўмелыя агароднікі, садаводы, пчалары. Толькі памеры такога роду заняткаў яшчэ належным чынам не вывучаны і не ацэнены. Праўда, і сяляне мінімальнага дастатку часам браліся за наёмную працу, але не з-за галечы, а дзеля дадатковага заробку. Часцей за ўсё яны стараліся ўладкаваць сваіх сыноў прыказчыкамі, пісарамі, падрадчыкамі.

І тут дарэчы ўспомніць пра так званых кулакоў. Адрозна ж трэба падкрэсліць, што „кулак” – гэта ненавуковы тэрмін. Ва ўмовах расійскай рэчаіснасці ён выкарыстоўваўся ў народзе ў дачыненні да прадпрымальнікаў-спекулянтаў, ліхвяроў, якія жылі не зямлёй, не гаспадаркай, не працай, а капіталам, якім гандлявалі і раздавалі ў доўг пад працэнты. А з’яўленне ў навуковых даследаваннях прастанароднай і зневажальных для заможных гаспадароў назвы – „кулак” – можна растлумачыць палітычнымі мэтамі бальшавізму, пад кантролем якіх знаходзіліся даследчыкі гісторыі Беларусі.

Па-другое, нават прастанароднае паняцце „кулак” не падыходзіць для характарыстыкі беларускіх заможных сялян. “Міраедства” не было для іх ўласцівым, у адрозненне ад сельскай буржуазіі

³⁵ *Витебская губерния. Историко-географический и статистический обзор*, Вып. I. *История. Природа. Население. Просвещение*, Витебск 1890, с. 323.

³⁶ В.И. Ленин, *Аграрный вопрос в России к концу XIX века* [в:] *Полн. собр. соч.*, Т. 17, Москва 1961.

ўнутраных губерняў Расіі. Аб гэтым сведчыў і тагачасны друк³⁷. Ліхвярства ў некаторай частцы сялянскіх багацеяў Беларусі магло выяўляцца пераважна толькі ў спекуляцыі зямлёй, бо ў іншых сферах яно было амаль што манапалізавана яўрэйскай буржуазіяй. Можа таму і ў рэвалюцыі 1905–1907 гг. сялянскіх выступленняў супраць вясковай буржуазіі было так мала – усяго 0,4% ад агульнай колькасці³⁸. Абсурднасць і палітызаванасць ўсялякіх памкненняў ачарніць руплівых гаспадароў на беларускай зямлі зусім відавочныя³⁹.

Усяго, па нашых падліках, буржуазны пласт беларускага сялянства складаў у канцы XIX ст. 9,1%, пры чым на долю дробнай сельскай буржуазіі, якая валодала ад 20 да 60 дзесяцін, приходзілася ў тым ліку 8,2%⁴⁰. Вясковая буржуазія складалася пераважна з дробных гаспадароў. Як і буржуазная зямельная ўласнасць, яна знаходзілася ў стадыі станаўлення. Працэс узбагачэння адлюстроўваўся і ў паляпшэнні побыту сялян. У 1890-х гадах даматканае палатно ў вёсках усё больш выціскалася паркалем, самаробнае сукно – фабрыкатамі, лапці – ботамі, традыцыйная лучына – газавай лампай, саломеня стрэхі – чарапічнымі. Уваходзіў ва ўжытак чай і цукар.

А зараз некалькі заўваг пра шлях да ўзбагачэння беларускага сялянства ў гандлёва-прамысловай сферы. Дык вось, ён быў яшчэ цяжэйшым, чым у земляробстве. У часы прыгону гэтаму перашкаджала паншчына, якая пераважала на беларускіх землях. Прыгонных прымушалі працаваць на памешчыцкіх землях. Таму сяляне не маглі адкупіцца ад памешчыка аброкам і пачаць нейкую прыбытковую справу. Асабліва ў неспрыяльных умовах для камерцыйнай дзейнасці апынуліся сяляне ўсходняй Беларусі, дзе паншчына адбывалася

³⁷ „Минский листок” 1886, 24 октября.

³⁸ *Гісторыя сялянства Беларусі*, Т.2, Мінск 2002, с. 367.

³⁹ В.П. Панютіч, *Істориография аграрной истории Беларуси 1861–1917 гг.*, Мінск 2005, с. 217–225.

⁴⁰ З.В. Шыбека, *Сацыяльнае размежаванне беларусаў у канцы XIX ст.*, „Весці АН БССР” 1991, № 6, с. 68.

не з цягла, а з душ. Тут ужо прыгонныя ніяк не маглі адлучыцца на заробкі. На гэта звяртаў увагу ў 1863 г. і магілёўскі губернатар⁴¹. У адрозненне ад рускамоўных губерняў Расіі, мясцовыя памешчыкі не заахвочвалі сялянскае гандлёва-прамысловае прадпрымальніцтва. У якасці сваіх гандлёвых пасрэднікаў яны выбіралі больш спрытнейшых жыхароў гарадоў і мястэчак. “Трэба пану купіць што-небудзь, яўрэі дашлюць купцоў, трэба рабочыя ці рамізнiкі для перавозкі грузаў тыя ж яўрэі знойдуць іх”, – адзначалася ў друку 1860-х гадоў⁴².

Адмена прыгону не дала ўсплеску гандлёва-прамысловаму прадпрымальніцтву беларускага сялянства. Зразумела, што ва ўмовах яўрэйскай аседласці селяніну было цяжка выбіцца ў купцы ці займаць прамысловае прадпрыемства. Але што цікава, і ў Смаленскай губерні, дзе пражыванне яўрэяў забаранялася, вялікага наплыву беларусаў у гандаль, мяркуючы па перапісу 1897 г., не назіралася. І там іх асноўныя інтарэсы звязваліся з земляробствам. Шлях да гандлёва-прамысловай камерцыйнай дзейнасці пралягаў для сялян праз узбагачэнне якраз у земляробстве. Яны заставаліся прывязанымі да зямлі. Толькі невядома чым – дзікунствам, розумам, сэрцам ці сваім Боскім прызначэннем быць аратымі на зямлі. Гэта быў нейкі дабраахвотны прыгон. Як ужо вядома, усё, што зберагалася сялянствам, ішло на прыкупку новых зямельных нарэзкаў. Ва ўяўленні многіх вясцоўцаў было перакананне, што гандляваць могуць толькі яўрэі, што гандаль – справа нікчэмная⁴³. Таму і незадаволенасць сваім жыццём яны скіроўвалі не супраць яўрэйскай буржуазіі, а супраць мясцовых памешчыкаў, у руках якіх канцэнтраваліся асноўныя зямельныя багацці.

Што тычыцца царскага ўрада, дык ён не спрыяў пераходу беларускага сялянства да гандлёва-прамысловага прадпрымальніцтва. Для яго было важней зберагчы беларускую вёску ў якасці апоры

⁴¹ РДГА, ф. 1281, воп.6, спр.49–1864, л. 237.

⁴² *Памятная книжка Витебской губернии на 1989 год*, Витебск 1897, с. 593.

⁴³ РДГА, ф. 1281, воп.7, спр.49–1870, л. 6, 12.

самаўляддзя ў Беларускім краі. Акрамя таго, беларускае сялянства разглядалася як будаўнічы этнаграфічны матэрыял для рускай нацыі.

Хоць беларусы і звязвалі свой дабрабыт з уладаннем зямлёй, гэта зусім не азначае, што яны не ўліваліся ў неземляробчую камерцыйную дзейнасць. Перапіс 1897 г. налічыў у пяці заходніх губернях купецкую праслойку беларусаў з 315 чалавек. Аднак сярод іх купцы сялянскага паходжання знаходзіліся рэдка. Мяркуючы па прозвішчах, у канцы XIX ст. у Мінску пражывалі беларускія купцы сялянскага паходжання Ф.Ф. Міхаленка і А.Н. Задзеркоўскі, а ў Бабруйску – І.А. Грыневіч⁴⁴. Затое купецтва было больш даступным беларускім мяшчанам, якія здаўна жылі ў мястэчках і гарадах. Як правіла, яны станавіліся купцамі другой гільдыі і ўяўлялі сабой невялічкую купку людзей, але з 1890-х гадоў запіс беларусаў у купецтва пачаў узрастаць. Яго маглі папаўняць і разбагацеўшыся сяляне, якія, перасяліўшыся ў гарадскія паселішчы, запісваліся спачатку ў мяшчанскае саслоўе, а потым і ў купецкае. Асабліва паспяхова беларускія купцы гандлявалі свіннямі і свіннінай. Пра ўсё гэта сведчаць матэрыялы Мінскай казённай палаты⁴⁵.

Даследчыкам пакуль не вядома, каб да пачатку XX ст. выхадцы з сялян валодалі буйнымі фабрыкамі ці заводамі. Можна ўзгадаць, хіба што, гаспадароў ветраных і вадзяных млыноў. Прамысловасць парэформеннай Беларусі развівалася ў неспрыяльных умовах. Дастаткова сказаць, што прамысловыя падаткі ў краі ў 1880-х гг. былі на 2,5% вышэйшымі, чым ў цэлым па Еўрапейскай Расіі, а ў Гродзенскай губерні – на 5,6%⁴⁶. І толькі вопытныя ды пра-

⁴⁴ Н.И. Полетаева, *Купечество Беларуси: 60-е гг. XIX – начало XX в.*, Минск 2004, с. 56–57.

⁴⁵ НГАРБ, ф. 333, воп. 4, спр. 5243, 5341, 5742, 5827, 7840, 8868, 8894, 9747 (Спіс купцоў Мінскай губерні 1900 г.).

⁴⁶ Н.П. Яснопольский, *О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования*, Ч.1, Киев 1890, с. 124–125.

фесійна падрыхтаваная людзі маглі разлічваць на прыбытковасць сваёй справы.

Першапачатковае назапашванне капіталаў у беларускіх сялян ішло запаволена і ім прыходзілася пачынаць з прасцейшых форм прамысловасці – саматужных промыслаў, прадпрыемстваў мануфактурнага тыпу. Але і тут напачатку былі свае цяжкасці. Пакуль з былых прыгонных не знялі падушную подаць (1880-я гг.), яны ўстрымліваліся пасылаць сваіх дзяцей у навучанне рамяству. Вяскоўцы не без падстаў асцерагаліся, што іх сыноў забяруць у салдаты, як асоб, якія не займаліся сельскай гаспадаркай. А калі хто багацейшы і смялейшы адважваўся, то гэта навука дорага яму каштавала: прыходзілася плаціць і за навучанне, і падушную подаць за навучэнца⁴⁷.

Умовы для прамысловага прадпрымальніцтва сялян паляпшыліся толькі з канца XIX ст. – і яно адразу пайшло ўгору. У справаздачы за 1900 г. віленскага губернатара адзначалася імкненне мясцовага насельніцтва ўступіць з яўрэямі ў канкурэнцыю і ў галіне прамысловасці⁴⁸. Яўрэйскія рамеснікі імкнуліся перанесці сваю дейнасць у буйныя гарады, дзе быў шырэйшы рынак збыту, а іх месца ў мястэчках і дробных гарадах займалі беларускія майстры. Што тычыцца шаўцоў, краўцоў, кавалёў, плотнікаў, дык яны жылі найчасцей у вёсках. Асобныя саматужнікі заводзілі майстэрні, наймалі рабочых і ператвараліся ў дробных прамысловых прадпрымальнікаў.

У склад забяспечаных пластоў грамадства беларускія сяляне траплялі і тады, калі станавіліся настаўнікамі, святарамі, дробнымі чыноўнікамі. Веды і кваліфікацыя цаніліся ў Расіі дастаткова высока, але прабіцца з вёскі ў склад інтэлігенцыі мелі магчымасць толькі адзінкі. Нават сярод вясковых настаўнікаў выходцы з сялян

⁴⁷ Н. Пигулевский, *Описание Остринской волости Лидского уезда*, Вильно 1870, с. 20, 25.

⁴⁸ РДГА, ф. 1282, воп.3, спр.455–1901, л. 3.

складалі ў 1880 г. толькі крыху больш 30%⁴⁹. А трапіць селяніну ў класныя чыноўнікі было практычна немагчыма. Прыходзілася задавальняцца пасадамі пісараў, сельскіх стараст, валасных старшынь, міравых суддзяў у органах сялянскага самакіравання.

У структуры беларускай буржуазіі вядучае месца належыла сялянству (гл. табліцу).

	усяго, тыс.	сялян, тыс.	%
Буйная буржуазія	1,2	1,0	83,3
Сярэдняя буржуазія	53,7	44,5	82,9
Дробная буржуазія	459,1	418,0	91,1
<hr/>			
Усяго	514,0	463,5	90,2

Буржуазная праслойка беларускага насельніцтва (514 тыс. чал.) складала 9–10% і ўяўляла сабой пераважна дробную буржуазію ці больш-менш заможнае сялянства. Каля 90% беларусаў былі ў канцы XIX ст. паўперамі і пралетарыямі, гэта значыць, знаходзіліся ніжэй мяжы беднасці⁵⁰.

Такім чынам, палітычныя і эканамічныя варункі ў другой палове XIX ст. не спрыялі вылучэнню сярод беларускага сялянства капіталістычных прадпрымальнікаў. Узбагачэнне патрабавала неймаверных намаганняў, а таму не магло быць значным. Аднак нават у такіх складаных умовах імкненні да прадпрымальніцтва ў сялянскім асяроддзі, па сведчаннем мясцовай царскай адміністрацыі, узрасталі. Працэс фармавання беларускай буржуазіі адбываўся ў парэфарменны перыяд пераважна на аснове сялянства, якое больш бяднела, чым узбагачалася, а таму быў такім кволым і запаволеным. Тым не менш, беларускае сялянства вылучыла з свайго асяроддзя фермераў, саматужнікаў, дробных гандляроў, настаўнікаў, дзяр-

⁴⁹ В.М. Астрога, *Вясковае настаўніцтва Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX стст.*, Мінск 2005, с. 12.

⁵⁰ З.В. Шыбека, *Сацыяльнае размежаванне беларусаў у канцы XIX ст.*, „Весці АН БССР” 1991, № 6, с. 68, 71.

жаўных служачых. Узнікненне дробнай буржуазіі паклала пачатак фармаванню беларускай буржуазнай нацыі сялянскага паходжання. У другой палове XIX ст. гэты працэс знаходзіўся, праўда, толькі ў пачатковай фазе. Закладваўся толькі яго сацыяльна-эканамічны фундамент. Выспявала і беларуская ідэя, але гэта ўжо прадмет іншага даследавання.

Bibliografia

- Astroga V.M., *Váskovae nastajŭnictva Belarusi ŭ drugoj palove XIX – pačatku XX stst.*, Minsk 2005 [Астрога В.М., *Вясковае настаўніцтва Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX стст.*, Мінск 2005].
- Bejł'kin H.Ŭ., *Da pytanŭ ab fermerah i kulakah na Belarusi (drugá palova HĬH – pačatak XX st.)*, „Belaruski gistoryčnyčasopis” 1994, № 4, s. 70–76 [Бейлькін Х.Ю., *Да пытання аб фермерах і кулаках на Беларусі (другая палова XIX – пачатак XX ст.)*, “Беларускі гістарычны часопіс” 1994, № 4, с. 70–76].
- Bor'ba za zemlŭ*, T.1, Sankt Peterburg 1908 [Борьба за землю, Т.1, Санкт Петербург 1908].
- Bratkoŭski S., *Nekal'ki sposabaŭ daságnuc' nemažlivaga al'bo dapamožnik dlá tyh, hto nevedae, što ne vedae, što nel'ga ničogarabič'*, Minsk 2002 [Браткоўскі С., *Некалькі спосабаў дасягнуць немажлівага альбо дапаможнік для тых, хто не ведае, што не ведае, што нельга нічога рабіць*, Мінск 2002].
- Vitebskaâ guberniâ. Istoriko-geografičeskij i statističeskij obzor*, Выр.І. *Istoriâ. Priroda. Naselenie. Prosvešenie*, Vitebsk 1890 [Витебская губерния. Историко-географический и статистический обзор, Вып.І. История. Природа. Население. Просвещение, Витебск 1890].
- Gruzickij Ŭ.L., *Banki Belarusi (70-e gg. XIX – načalo XX v.)*, Minsk 2005 [Грузицкий Ю.Л., *Банки Беларусі (70-е гг. XIX – начало XX в.)*, Мінск 2005].
- Gistoryá sálánstva Belarusi*, T.2, Minsk 2002 [Гісторыя сялянства Беларусі, Т.2, Мінск 2002].
- Dzâržaŭny arhiŭ Rasijskajfederaцыi (DARF), f. 811, воп. 1, spr. 45, 48 [Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (ДАРФ), ф. 811, воп. 1, спр. 45, 48].
- Korolenko S.A., *Vol'nonaëmnyj trud v hozájstvah vladel'českich i peredviženie rabočih*, Sankt Sankt Peterburg 1892 [Короленко С.А., *Вольнонаёмный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих*, Санкт Петербург 1892].

- Lenin V.I., *Agrarnyj vopros v Rossii k koncu XIX veka* [v:] *Poln. sobr. soč.*, Т.17, Москва 1961 [Ленин В.И., *Аграрный вопрос в России к концу XIX века* [в:] *Полн. собр. соч.*, Т.17, Москва 1961].
- „Minskij listok» 1886, 24oktâbrâ [„Минский листок” 1886, 24 октября].
- „Minskij listok” 1887, 11 marta [„Минский листок” 1887, 11 марта].
- Nacyânal’ny gistoryčnyarhiŭ R ësrepubliki Belarus’ (NGARB), f. 333, воп. 4, spr.5243, 5341, 5742, 5827, 7840, 8868, 8894, 9747 (Spis kurzoy Minskaj guberni 1900 g.) [Нацыянальны гістарычны архіў Рэспублікі Беларусь (НГАРБ), ф. 333, воп. 4, spr. 5243, 5341, 5742, 5827, 7840, 8868, 8894, 9747 (Спіс купцоў Мінскай губерні 1900 г.)].
- Ратâтнаâ kniŭka Vitebskojguberni na 1863 god*, Vitebsk 1862 [Памятная книжка Витебской губерни на 1863 год, Витебск 1862].
- Ратâтнаâ kniŭka Vitebskoj gubernii na 1989 god*, Vitebsk 1897 [Памятная книжка Витебской губернии на 1989 год, Витебск 1897].
- Panûtič V.P., *Social’no-ëkonomičeskoe razvitie belorusskoj derevni v 1861–1900 gg.*, Minsk 1990 [Панютіч В.П., *Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг.*, Минск 1990].
- Panûtič V.P., *Istoriografîâ agrarnoj istorii Belarusi 1861–1917 gg.*, Minsk 2005 [Панютіч В.П., *Историография аграрной истории Беларуси 1861–1917 гг.*, Минск 2005].
- Pervaâ vseobšaâ perepis’naseleniâ Rossijskoj imperii*, Sankt Peterburg 1897, Т. 4, 5, 11, 22, 23 [Первая всеобщая перепись населения Российской империи, Санкт Петербург 1897, Т. 4, 5, 11, 22, 23].
- Pigulevskij N., *Opisanie Ostrinskoj volosti Lidskogo uезда, Vil’no 1870* [Пигулевский Н., *Описание Остринской волости Лидского уезда, Вильно 1870*].
- Poletaeva N.I., *Купеčestvo Belarusi: 60-е gg. XIX – načalo XX в.*, Minsk 2004 [Полегаева Н.И., *Купечество Беларуси: 60-е гг. XIX – начало XX в.*, Минск 2004].
- Polnoe Sobranie Zakonovrossijskoj imperii. 2-е sobranie*. Т.Х, № 42759 [Полное Собрание Законов Российской империи. 2-е собрание. Т.Х, № 42759].
- Rasijski dzârŭaŭnygistoryčny arhiŭ (RDGA), f. 20 [Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), ф. 20].
- Sambuk S.M., *Politika carizma v Belorussii vo vtoroj polovine XIX veka*, Minsk 1980 [Самбук С.М., *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск 1980].
- Svetlovskij V.V., *Mobilizaciâzemel’noj sobstvennosti v Rossii (1861–1908)*, Sankt Peterburg 1911 [Светловский В.В., *Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908)*, Санкт Петербург 1911].

- Svod statističeskikh materialov, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России*, Sankt Peterburg [Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России, Санкт Петербург 1894].
- Statistika zemlevladieniâ 1905 g.*, Вып.11, 13, 19, 27, 34, Sankt Peterburg 1906 [Статистика землевладения 1905 г., Вып.11, 13, 19, 27, 34, Санкт Петербург 1906].
- Statistika pozemel'nojsobstvennosti i naselennyh mest Evropejskoj Rossii, Вып.V, VII*, Sankt Peterburg 1892 [Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России, Вып.V, VII, Санкт Петербург 1892].
- Tizengauzen N., *Nekotorye statističeskie dannye o narodonaselenii Zapadnogo kraâ* [v:] Minskaâ starina, Вып. 2, Minsk 1912 [Тизенгаузен Н., Некоторые статистические данные о народонаселении Западного края [v:] Минская старина, Вып. 2, Минск 1912].
- Tock' S.M., *Sacyâl'nyâ i kul'turnyâ pracësyû belaruskaj vëscy ŭ drugoj palove XIX – pačatku XX st.*, Minsk 2016 [Токць С.М., Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Мінск 2016].
- Trudy mestnogo Komiteta onuždah sel'skohožajstvennoj promyšlennosti. XXII. Mogilëvskaâ guberniâ*, Sankt Peterburg 1903 [Труды местного Комитета о нуждах сельскохозяйственной промышленности. XXII. Могилёвская губерния, Санкт Петербург 1903].
- Hodskij L.V., *Zemlá izemledec, T. II*, Sankt Peterburg 1891 [Ходский Л.В., Земля и земледелец, Т. II. Санкт Петербург 1891].
- Šybeka Z., *Garady Belarusi (60-â gady XIX – pačatak XX stagoddzâŭ)*, Minsk 1997 [Шыбека З., Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў), Мінск 1997].
- Šybeka Z.V., *Sacyâl'nae razmežavanne belarusaŭ u kancy XIX st.*, „Vesci AN BSSR” 1991, № 6 [Шыбека З.В., Сацыяльнае размежаванне беларусаў у канцы XIX ст., „Весці АН БССР” 1991, № 6].
- Ânson Ū., *Opytstatističeskogo issledovaniâ o krest'ânskikh nadelah i platežah*, Sankt Peterburg 1881 [Янсон Ю., Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах, Санкт Петербург 1881].
- Âsnopol'skij N.P., *Ogeografičeskom raspredelenii gosudarstvennyh dohodov i rashodov VROSSII. Opyt finansovo-statističeskogo issledovaniâ, Č. 1*, Kiev 1890 [Яснопольский Н.П., О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования, Ч. 1, Киев 1890].

Conditions and results of enrichment of Belarusian peasants in the second half of the 19th century

The socio-political and economic situation in Belarus in the second half of the 19th century was not conducive to the emergence of a wealthy class of peasants. The Russian tsarist reformed land reforms with difficulty and did not care for the living standards of the peasants. It only took care to instill in the peasants a sense of loyalty to tsarism. Moreover, the Belarusian peasantry was treated as an element that would quickly become Russified. In this situation, most of the peasants' living standards deteriorated more and more. Nevertheless, some peasants showed an interest in improving their own welfare, and the peasants were stratified as a result. Farmers, small traders, lower-level administration workers, teachers and entrepreneurs were recruited from the most enterprising peasants. It was among these people that the Belarusian national consciousness was awakening. The process of shaping the Belarusian bourgeoisie, however, proceeded at a very slow pace. Only in the second half of the 19th century the foundations for the modern Belarusian nation were laid.

Key words: Russian Empire, abolition of serfdom, Belarusian peasants, entrepreneurship